

Art-Sanat

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Yeni Belgeler Işığında Dolmabahçe Gazhanesinin İnşa Süreci

The Construction Process of the Dolmabahçe Gasworks in light of New Documents

Selman Can¹ ¹ Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

Öz

18. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa’da sanayi devriminin ürünleri olan pek çok buluş ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri de şehirlerin aydınlatılmasında kullanılan maden kömürünün damıtılmasından elde edilen gazdır. Batıda hızla yayılan bu yenilik kısa bir süre sonra Osmanlı şehirlerine de getirilmiştir. Dolmabahçe Sarayı’nın has ahırları arkasında başlangıçta saray ve kasırların aydınlatılması amacıyla inşa edilen gazhane, bir müddet sonra Beyoğlu, Beşiktaş ve çevresinin aydınlatılması için de kullanılmıştır. 1856 yılında inşa edilen Dolmabahçe Gazhanesi Sultan II. Abdülhamid döneminde yenilenerek genişletilmiştir. 1955 yılına kadar üretimini sürdüren yapı, bu alanda İnönü Stadyumu’nun inşası başlayınca Kâğıthane’deki Poligon’a taşınmıştır. 1962’de tamamlanan taşıma işleminden arta kalan gazometre yapısı, bugün Maçka Parkı’nda bulunmaktadır.

Osmanlı’nın önemli endüstriyel yapılarından biri olan Dolmabahçe Gazhanesinin inşa sürecinin detaylarına ulaşmak için dönemin arşiv belgeleri araştırılmıştır. Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde elde edilen belgeler üzerinden yapının 1856’da ilk inşasından 1955’te sökülmesine kadar yaşanan olaylar kronolojik olarak ele alınıp incelenmiştir. Dolmabahçe Gazhanesinin ilk inşası ve genişletilmesi dönemlerinde yaşanan tartışmalar, yurt dışından getirilen malzemelerin özellikleri ve yabancı şirketlerle yapılan anlaşmalar açıklığa kavuşturulmuştur.

Abstract

Since the late 18th century, many inventions, which were products of the Industrial Revolution, began to emerge in Europe. One of these innovations was the gas obtained by distilling coal for urban lighting. This innovation, which spread rapidly in the west, was soon brought to Ottoman cities. The Dolmabahçe Gasworks, initially built behind the private stables of the Dolmabahçe Palace for illuminating the palace and its pavilions, was later used for lighting Beyoğlu, Beşiktaş, and the surrounding areas. Constructed in 1856, the Dolmabahçe Gasworks was renovated and expanded during the reign of Abdulhamid II. The facility, which continued production until 1955, was moved to the Poligon in Kâğıthane when the construction of İnönü Stadium began. The gasometer structure that remained after the 1962 relocation is now located in Maçka Park. In order to reach the details of the construction process of the Dolmabahçe Gasworks, one of the most important industrial buildings of the Ottoman Empire, the archive documents of the period were researched. The events experienced from the first construction of the building in 1856 to its dismantling in 1955 were examined chronologically, based on the documents obtained from The Ottoman Archives of the Prime Ministry. The discussions that took place during the first construction and expansion of the Dolmabahçe Gasworks, the characteristics of the materials brought from abroad and the agreements made with foreign companies have been clarified.

Anahtar Kelimeler Gazhane • Dolmabahçe Sarayı • Endüstriyel Miras • Sultan Abdülmecid • Sultan II. Abdülhamid • Osmanlı Arşivi**Keywords** Gasworks • Dolmabahçe Palace • Industrial Heritage • Abdulmecid • Abdulhamid II • Ottoman Archive

“ Atıf | Citation: Can, Selman, . "Yeni belgeler ışığında Dolmabahçe Gazhanesinin inşa süreci". *Art-Sanat*, 24 (2025): 343-360. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2025.24.0009>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Can, S.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Selman Can selman.can@marmara.edu.tr

Art-Sanat

<https://art-sanat.istanbul.edu.tr/>

e-ISSN: 2148-3582

Extended Summary

From the late 18th century onwards, Europe began to see a wave of inventions resulting from the Industrial Revolution. One of these innovations was the use of gas for urban lighting. Scottish engineer William Murdoch illuminated his home in Redruth, England, in 1792 using gas obtained by distilling coal. Murdoch's invention was further developed, which led to the illumination of a street in London in 1807. This gas, derived from coal, became an integral part of city life. Known as coal gas, this invention rapidly spread after it was first used in Baltimore, USA, in 1817, and then in Paris in 1820.

Gas plants built throughout the 19th century shared a common technical setup. The coal arriving at the plant was crushed and placed into a sealed tank functioning as a distiller, where it was heated to temperatures of 1000-1200°C by an external furnace. In the absence of air, the heat caused the molecules in the coal to separate, producing the gas used for lighting, primarily composed of hydrogen, methane, and carbon monoxide. The gas extracted from the distiller by special pumps was then cooled, stored in gasometers, and distributed to the city through pipes.

In 1856, the gasworks initially constructed behind the private stables of Dolmabahçe Palace for the illumination of the palaces soon increased its production to also provide lighting for Beyoğlu, Beşiktaş, and surrounding areas. Although the research conducted on the Dolmabahçe Gasworks, the first gashouse built in the Ottoman Empire, contains much information about the structure, it lacks details on the types of initiatives undertaken for its construction, the exact founding date, the sources and procurement methods of building materials, the content of renovations and expansions during the reign of Abdulhamid II (1876-1909), and the designer-architect of the second gasometer, which still stands and was constructed between 1892 and 1893. New documents identified in the Ottoman archives clarify these questions.

The period from 1856 to 1892 represents the first period of the structure. During this period, the initial gasworks, built with domestic production at the Zeytinburnu Factory, had a small gasometer. The renovation and expansion of the gasworks between 1892 and 1893 marked the beginning of the second period, which ended with the dismantling and relocation of the gashouse to the Poligon (shooting range) in Kağıthane between 1955 and 1962. During the second phase of the Dolmabahçe Gasworks, a contract was made with the English company Barrowfield Iron Works to construct new gas furnaces along with the second gasometer. From the 1850s onwards, many European investors and entrepreneurs were seen to be actively seeking a concession for the illumination of Istanbul with gas. These groups, well aware of the sultan and his entourage's desire for change and development, argued that the Ottoman capital should be illuminated in the same manner as European capitals.

On October 20, 1852, a ninety-year concession was requested in Istanbul for the lighting of palaces, government offices, and streets by Baron de Schwarzenberg on behalf of a company founded by Belgian lawyer Lion De Roy. According to the prepared proposal, a gashouse would be constructed in Istanbul, similar to those in Paris, Brussels, and other capitals, with pipes laid to supply gas to homes, squares, and streets, and the necessary technical personnel and materials would be provided for these operations. If the Ottoman Empire wished to acquire the gashouse and its equipment during the concession period, a joint commission would be established after thirty years to determine the value, and the purchase would be made based on that value. Additionally, all goods and real estate acquired for the factory would be exempt from any taxes.

On February 20, 1855, three French entrepreneurs, Messrs. Degousee, Beaussier, and Guilbert founded a company and requested a license for the lighting of lamps with gas and the repair of water systems in Istanbul and Beyoğlu. In the draft proposal they prepared, it was noted that as of 1855, Istanbul was the only European capital not illuminated at night, and as a result, it lagged behind its peer cities. The illumination of the city was presented as a sign of civilization and progress. It was argued that night illumination would reduce crime, improve public order, and more effectively ensure the safety of people's lives and property. The benefits of gas lighting also included facilitating the deployment of troops at night during rebellions and revolutions. According to the terms of the agreement proposed to the Ottoman Empire by Degousee, Beaussier, and Guilbert, the concession period would be thirty years starting from February 1855, gas production would be based on coal and be as powerful as the gas used in Paris, the location of the production facility would be determined and transferred to the company by the Ottoman Empire, and the factory's construction would be completed in 1856.

Another early initiative regarding the gas lighting of Istanbul dates back to April 5, 1856. A company, founded in England with a capital of one million pounds and possessing international experience in this field, requested a 75-year concession for Istanbul and the major cities of the Ottoman Empire. In the proposal, sufficient land by the seaside would be allocated for the gasworks, coal store, and similar facilities, and no taxes would be levied on the equipment, machinery, or coal imported from abroad.

All of these initiatives preceding the construction of the Dolmabahçe Gasworks ended in a resultless situation. This is because the Ottoman administrators of the time believed that the gashouse could be built through domestic production. Studies on the Dolmabahçe Gasworks indicate the initial construction date as 1853. However, it was through the efforts of Tophane Marshal Fethi Pasha that a gashouse was first built in Istanbul, at Dolmabahçe, in 1856.

Coal stores were constructed in Kabataş for the Dolmabahçe Gasworks. In the early years of the gashouse, coal imported from England was used, but later coal from the Ereğli mines became the primary source. Two years after its construction, on May 11, 1858, new structures were needed to increase its capacity. For this purpose, additional land was purchased, and the necessary equipment was manufactured by the Tophane Müşirliği.

The Dolmabahçe Gasworks was transferred to the Şehremaneti (the municipal authority) by a decree dated April 12, 1874. The reasoning behind the decision of the transfer was that gashouses were under the authority of municipalities everywhere, and it was deemed appropriate to do the same in this case. During the transfer, all the equipment of the gashouse, along with its debts, were also transferred to the Şehremaneti. It was decreed that, in return for the expenditures made by the Hazine-i Hassa (the Imperial Treasury) for the Dolmabahçe Gasworks since its establishment, the gas used by the palaces would be provided free of charge.

The disruption of the revenue and expenditure balance of the gasworks, which facilitated the gas lighting of much of the Beyoğlu, Beşiktaş, and Harbiye areas, increased the burden on the Şehremaneti. The maintenance and repair of the gashouse could not be carried out with the existing budget of the municipality at that time. As a result, the gashouse was integrated into the Tophane Müşirliği in 1890.

When the Dolmabahçe Gasworks was constructed in 1856, its gasometer and other components were produced at the Zeytinburnu Factory. While the gasworks, whose technology had become outdated over time, was being renovated and modernized during the reign of Abdulhamid II, a second gasometer was also constructed. An agreement was made with the Barrowfield Iron Works company on July 4, 1892, regarding this matter. A payment of three thousand pounds was made to Barrowfield for the installation of the gasometer.

The mineral coals used by the gashouse were brought by ships to the Kabataş Pier and stored in warehouses there. The coals transported from Kabataş to Dolmabahçe by porters would get wet in rainy weather, which reduced gas production. By a decision taken on September 11, 1897, a coal store was also constructed within the garden area surrounding the Dolmabahçe Gasworks. During World War I, the Dolmabahçe Gasworks was initially used as a logistics center by German soldiers (January 1917-November 1918) and later by British soldiers during the occupation of Istanbul (December 1918-May 1919). In 1955, a decision was made to relocate the Dolmabahçe Gasworks to the Poligon area in Kağıthane due to the construction of the İnönü Stadium on its site. The relocation of the Dolmabahçe Gasworks, which ceased production on August 15, 1960, was completed in 1962. Some parts of this historic gasworks (including a gasometer and pipe and condenser components) were left within Maçka Park.

Gasworks began to be a part of Ottoman urban life from the mid-19th century. Within the framework of the modern urbanism movement, the Dolmabahçe Gasworks, constructed in 1856, was the first domestic example of these facilities, where gas produced from coal was liquefied and stored for the illumination of streets and buildings. Under the management of Tophane Marshal Fethi Pasha, the gashouse quickly became not only a source of illumination for the Dolmabahçe Palace and its surroundings but also served civil, administrative, and military buildings within the boundaries of Beşiktaş and Beyoğlu over time. The illumination of other areas of Istanbul was provided by the Kuzguncuk, Yedikule, and Hasanpaşa Gasworks.

The Kuzguncuk Gasworks, built between 1862 and 1865 on Baba Nakkaş Street in Kuzguncuk, was established for the illumination of the Beylerbeyi Palace. The Kuzguncuk Gasworks, which continued production until 1940, served the Beylerbeyi area and its surroundings. A gasworks was constructed in Yedikule between 1873 and 1880 for illuminating the historical peninsula. In later periods, the service network of the Yedikule Gasworks expanded to Eyüp, Bakırköy, and Yeşilköy. During the Republic period, it was incorporated into İETT in 1945 and ceased operations in 1993. The second gasworks on the Anatolian side was established in Kadıköy Hasanpaşa in 1892. The Hasanpaşa Gasworks,

which served a wide area including Kadıköy, Üsküdar, Erenköy, and Bostancı, was transferred to İETT in 1945 and closed in 1993.

The gasometer, which remained after the relocation of the Dolmabahçe Gasworks to the Poligon area in Kağıthane between 1955 and 1962, stands as an important part of our industrial heritage within Maçka Park. Although it is no longer at its original site, this structure needs to be preserved from ruin and handed down to future generations. Since the 2000s, old gasometers in European cities such as Dresden, Vienna, and Leipzig have been repurposed as gasometer museums, exhibition centers, and entertainment venues. Drawing inspiration from these practices, the Dolmabahçe Gasometer should be restored and repurposed according to our own needs and priorities.

Giriş

Başlangıçta sarayların aydınlatılması amacıyla 1856 yılında Dolmabahçe Sarayı'nın has ahırları arkasında inşa edilen gazhane, bir müddet sonra Beyoğlu, Beşiktaş ve çevresinin aydınlatılması için de üretimini artırmıştır. Osmanlı'da inşa edilen ilk gazhane olan Dolmabahçe Gazhanesi üzerine yapılan çalışmalar yapıya ilişkin birçok bilgiyi içerse de inşası için ne tür girişimler olduğunu, kesin kuruluş tarihini, yapı malzemele-
rinin nereden ve nasıl temin edildiğini, Sultan II. Abdülhamid (salt. 1876-1909) dönemindeki yenileme ve genişlemenin içeriğini, günümüzde ayakta olan ve 1892-1893 yıllarında inşa edilen ikinci gazometrenin kimler eliyle tasarlandığını izahtan uzaktır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde tespit edilen yeni belgeler bu sorulara açıklık getirmektedir.

Elde edilen yeni bulgular ışığında Dolmabahçe Gazhanesi için 3 dönemden söz edilebilir:

1856'dan 1892 yılına kadar olan kısım yapının birinci dönemidir. Bu dönemde Zeytinburnu Fabrikası'nda yerli üretimle inşa edilen ilk gazhane küçük bir gazometreye sahiptir.

1892-1893 yıllarında yenilenerek büyütülmesi ikinci dönemin başlangıcı olup bu dönem gazhanenin 1955-1962 yılları arasında sökölüp Kağıthane'deki Poligon'a taşınması ile son bulmaktadır. Dolmabahçe Gazhanesinin bu ikinci döneminde İngiliz Barrowfield Iron Works şirketi ile bir anlaşma yapılarak ikinci gazometre ile birlikte yeni gaz fırınları inşa ettirilmiştir.

1962'de Dolmabahçe Gazhanesinin bir bölümü Poligon yerine (muhtemelen ihtiyaç duyulmadığı için) kuzeydoğusundaki Maçka Parkı içerisinde boş bir alana taşınmıştır. Taşınan kısım gazhanenin büyük gazometresidir. Günümüze ulaşan bu gazometre için 1962'den sonrası üçüncü dönem olarak kabul edilebilir.

1. Dolmabahçe Semti ve Sarayı

Kabataş ile Beşiktaş arasındaki alan Bizans Dönemi'nde bir koy şeklinde ve "Vallicula Regii Horti" (kraliyet bahçesinin küçük vadisi) olarak adlandırılmaktaydı.¹ Söz konusu koy, şehrin Türkler tarafından fethi ile beraber gözde mekânlardan biri hâline gelmiştir. Osmanlı donanmasının konakladığı ve sefere çıkma törenlerinin yapıldığı bu alan Sultan II. Osman'ın saltanat (1618-1622) yıllarında doldurularak bir bahçe oluşturulmuş ve "Dolmabahçe" olarak adlandırılmaya başlanmıştır.² Dolmabahçe'de I. Ahmed (salt. 1603-1617), IV. Mehmed (salt. 1648-1687), III. Ahmed (salt. 1703-1730) ve I. Mahmud (salt. 1730-1754) köşkleri yaptırmakla yaz aylarında kullanmışlardır. 1775'te çıkan bir yangın sonucu yok olan bu köşkların yerine III. Mustafa (salt. 1757-1774) ve III. Selim (salt. 1789-1807) döneminde kârgir kasırlar inşa edilmiştir. Zamanla oluşan bu yapı topluluğu II. Mahmud tarafından bazı eklemelerle genişletilerek bir sahilсарay hüviyeti kazanmış ve Beşiktaş Sahilсарayı olarak adlandırılmıştır.³

1839'da Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı idaresi pek çok alanda reformlar yaparken devletin idare merkezi olan Topkapı Sarayı'nın yeni devrin ihtiyaçlarına cevap vermediği görülmüştür. Bunun üzerine 1842 yılı başlarında Sultan Abdülmecid (salt. 1839-1861) eski Beşiktaş Sahilсарayı olarak adlandırılan alan üzerine Dolmabahçe Sarayı'nın inşasını başlatmıştır. Dolmabahçe'nin Pera bölgesindeki yabancı devlet elçiliklerine olan yakınlığı bu seçimde etkili olmuştur.⁴ Dolmabahçe Sarayı'nın inşası esnasında burada bulunan eski sarayın bölümleri belirli bir düzen içinde yıkılarak Mâbeyn-i Hümayun, Harem-i Hümayun ve Valide Sultan Dairesi gibi birimler 1856 yılında tamamlanmıştır. İlk tasarımları Osmanlı'nın son "Sermimaran-ı Hassa"

¹ Mehmet Çağlayan Özkurt, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri (1839-1923)" (Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2016), 158.

² Metin Sözen, "Dolmabahçe Sarayı," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 503.

³ Süheyl Ünver, "Bir Beşiktaş Sarayı Vardı," *Hayat Tarih Mecmuası* 10 (1967), 13.

⁴ Tuncay Cengiz Göncü, "Dolmabahçe Sarayı'nın İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilat." (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), 20.

unvanını taşıyan Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından yapılan sarayın inşa sürecinde Mimar William James Smith ve Gaspard Fossati'nin katkıları olmuştur⁵. Garabet ve Nikoğos Balyan yapının üstleniciliğini yapmıştır⁶.

Mabeyn, Harem, Veliaht Daireleri, mutfaklar, ıstabl-ı amire (saray ahırları) gibi çok geniş bir yapılar topluluğuna sahip olan Dolmabahçe Sarayı'nın aydınlatılması konusu tartışmalara sebep olmuş, sonuçta çağdaşı olan batılı sarayların kullandıkları gaz ile aydınlatılmasına karar verilmiştir. Dolmabahçe Sarayı için inşa edilen gazhane, yalnızca sarayı aydınlatmakla kalmamış, zamanla çevresindeki semtlere hizmet ederek İstanbul'da modern şehirciliğin gereği olan yolların ve hanelerin aydınlatılmasına da ilk defa vesile olmuştur.

2. Gazhane İçin İlk Girişimler

1850'lerden itibaren birçok Avrupalı sermayedar girişimcinin İstanbul'un gaz ile aydınlatılması konusunda bir imtiyaz elde etmek için yoğun bir çaba içerisinde olduğu görülmektedir. Saray ve çevresinin değişime ve gelişmeye arzu duyan tavırlarını iyi bilen bu gruplar, Avrupa başkentlerinin gaz ile aydınlatılmasını örnek göstererek Osmanlı payitahtının da bu şekilde aydınlatılması gerektiğini dillendirmişlerdir. Nitekim 20 Ekim 1852'de Belçikalı Avukat Lion De Roy'un kurmuş olduğu şirket adına Baron de Schwarzenberg tarafından İstanbul'da saraylar, devlet daireleri ve sokakların aydınlatılması için doksan yıllık bir imtiyaz talebinde bulunulmuştur. Hazırlanan teklif metnine göre Paris, Brüksel ve diğer başkentlerde olduğu gibi İstanbul'da gaz fabrikası yapılıp hane, meydan ve sokaklara borular döşenecek, bu işleri için gerekli olan teknik eleman ve malzeme temin edilecekti. İmtiyaz süresi içinde Osmanlı Devleti gaz fabrikasını ve aletlerini almak ister ise otuz yıl bittikten sonra ortak bir komisyon kurularak bir değer belirlenecek ve o değer üzerinden alım yapılacaktı. Bununla birlikte fabrika için alınacak eşya ve gayrimenkuller her türlü vergiden muaf tutulacaktı⁷.

20 Şubat 1855'te Fransız üç girişimci -Mösyö Degousee, Mösyö Beaussier ve Mösyö Guilbert- bir şirket kurarak İstanbul ve Beyoğlu'nda gaz ile kandillerin yakılması ve su yollarının tamiri hususunda kendilerine ruhsat verilmesini talep etmişlerdir. Hazırladıkları taslak metinde 1855 tarihi itibarıyla İstanbul'un Avrupa başkentleri arasında geceleyin aydınlatılmayan tek şehir olduğundan emsali olan diğer şehirlerden geride kaldığı belirtilmiştir. Şehrin aydınlatılması medeniyet ve ilerlemenin bir göstergesi olarak sunulmuştur. Gece aydınlatmasıyla cinayetlerin azalacağı, asayişin kontrol altına alınacağı, ahalinin mal ve can güvenliğinin daha rahat sağlanacağı yolunda açıklamalarda bulunulmuştur. İsyan ve ihtilal olaylarında gece asker sevkini kolaylaştırması da gaz ile aydınlatmanın faydaları arasında sıralanmıştır. Degousee ve Beaussier ve Guilbert'in Osmanlı Devleti'ne teklif ettikleri anlaşma maddelerine göre imtiyaz süresi Şubat 1855'ten başlamak üzere otuz yıl olacak, gaz üretimi maden kömürü ile yapılacak ve Paris'te yakılan gaz kadar kuvvetli olacak, üretimin yapılacağı fabrikanın yerini Osmanlı Devleti belirleyip şirkete devredecek ve fabrika inşası 1856 yılında tamamlanacaktır⁸.

İstanbul'un gaz ile aydınlatılması konusunda erken tarihli bir başka girişim, 5 Nisan 1856 tarihlidir. İngiltere'de bir milyon sterlin sermaye ile kurulmuş olan ve bu alanda uluslararası tecrübeye sahip olan bir şirket İstanbul ile Osmanlı Devleti'nin başlıca şehirlerinde yetmiş beş yıllık bir imtiyaz talebinde bulunmuştur. Yapılan teklifte gaz fabrikası, kömür deposu ve benzeri unsurlar için deniz kenarında olmak kaydıyla

⁵Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı* (İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, 2010), 111.

⁶Huriye Sevcin Tekin, "Dolmabahçe Gazhanesi'nin Kuruluşu ve İşletilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 14.

⁷Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.TO. 418/41. 6 Muharrem 1269 [20 Ekim 1852].

⁸Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.TO. 419/66. 2 Cemaziyelahir 1271 [20 Şubat 1855].

şirkete yeterli arazi tahsisi yapılması ve her türlü imalat ve makineler ile yurt dışından getirilecek kömürden vergi alınmaması şartları yer almaktadır⁹.

Dolmabahçe Gazhanesinin inşasından önce gerçekleşen bu girişimlerin tamamı sonuçsuz kalmıştır. Zira dönemin Osmanlı idarecileri yapılacak olan gazhanenin yerli üretim ile inşa edilebileceği kanaatini taşımaktadırlar.

3. Dolmabahçe Gazhanesinin İnşası (1856)

Dolmabahçe Gazhanesi üzerine yapılan çalışmalarda herhangi bir belgeye dayanmadan ilk inşa tarihi olarak 1853¹⁰ ve 1855¹¹ yılları gösterilmektedir. Ancak Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz bir belge (**Görsel 1**) gazhanenin yapımına 26 Temmuz 1856'da karar verildiğini açıkça ortaya koymaktadır. Söz konusu belgede şu bilgiler yer almaktadır:

“Atûfetlü efendim hazretleri.

Avrupa'nın ekser mahallerinde mevcut olduğu ve muhassenatı cümlemin meşhûd ve müsellemi bulunduğu üzere makarr-ı saltanat-ı seniyyede dahi bir gazometre icad ve ihdası hususuna dair Tophane-i Amire / Müşiri devletlü paşa hazretlerinin tevarüd eden bir kıta tezkiresi manzur-i meâl-i mevfur cenab-ı şehinşahi buyrulmak üzere arz ve takdim kılındı. Vakıa bu keyfiyetin burada dahi icrası muhassenat-ı / asriye-i hazret-i padişahiden olacağına zikr olunan gazometrenin edevât-ı lâzimesi Zeytinburnu Fabrika-i hümayununda imal olunabileceğine binaen müşir-i müşârûnileyh hazretlerinin işarı vechile / Dolmabahçe civarında kain Gümüşsuyu deresinde münasip bir mahalle bir gazometre vaz ve inşa olunarak civarında bulunan kışla ve karakolhane ve sair mahal-i miriyyeye icra olunduktan sonra fazlasının / dahi talip olanlara Avrupa usulüne tatbikan furuhet olunmak üzere ve fimabad bu misillu gazometre inşasına teba-i Devlet-i Aliyye'den ve ecnebiden hiçbir ferde ruhsat verilmemek şartının / derciyle iktiza eden emr-i âlinin ısdarı hakkında her ne vechile irade-i seniyye-i cenâb-ı cihanbâni müteallik ve şerefsudur buyrulur ise âna göre hareket olunacağı beyanıyla tezkire-i senâveri terkim olundu efendim. Fi 23 Zilkade 1272

Maruz-i câker-i kemîneleridir ki

Reside-i dest-i izaz olan iş bu tezkire-i samiye-i âsâfaneleriyle mezkur tezkire / manzur-i maâli-mevfûr cenâb-ı padişahi buyrulmuş ve ol vechile münasip bir mahelle bir gazometre / vaz ve inşa olunarak ber-minval-i muharrer iktiza eden emr-i âlinin ısdarı / müteallik ve şerefsudur buyrulan emir ve irade-i seniyye-i hazret-i mülûkâne mukteza-yı / münifinden olarak tezkire-i merkûme yine savb-ı âli-i âsafilerine iade kılınmış olmakla ol babda emr-ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 24 Zilkade 1272.”¹²

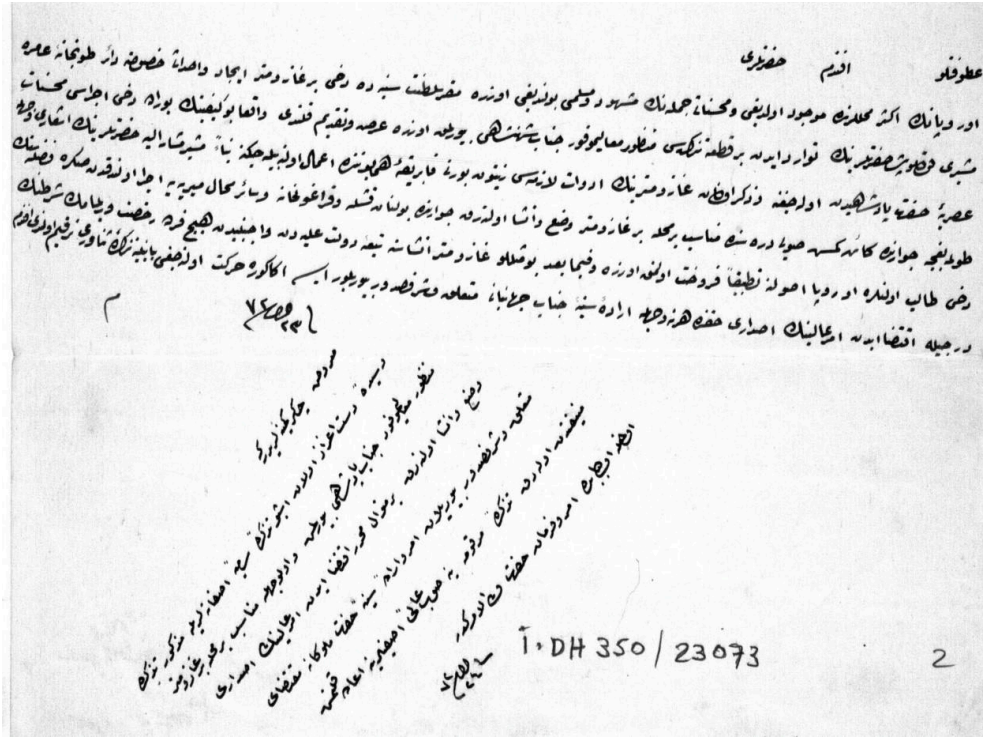
⁹Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.TO. 422/62. 29 Receb 1272 [5 Nisan 1856].

¹⁰Tekin, “Dolmabahçe Gazhanesi'nin Kuruluşu ve İşletilmesi,” 63.

¹¹Mehmet Mazak, “İstanbul Gazhaneleri,” *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, 9, ed. Coşkun Yılmaz. (İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2015), 396.

¹²Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İ.DH. 350/23073. 23 Zilkade 1272 [26 Temmuz 1856].

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İ.DH. 350/23073.

Görsel 1: Dolmabahçe Gazhanesi'nin ilk inşasına ilişkin belge.

Tophane Müşiri Fethi Paşa'nın saraya sunduğu bu arzı ile ilk defa İstanbul Dolmabahçe'de bir gazhane inşası gerçekleşmiştir. Osmanlı coğrafyasında faaliyete başlayan bu ilk gazhanenin idaresi için Avrupa sermayedarlarının girişimleri yapımından sonra da devam etmiştir. Fransız Andre Marchail, sadrazamlık makamına yazdığı arızada Dolmabahçe Gazhanesinin devlet eliyle idare edilmesinin uygun olmayacağını şu ifadelerle dile getirmiştir:

"Avrupa fabrikalarıyla rekabet edecek seviyede bir gazhane inşa etmeniz herkesin kabul ettiği gibi çok faydalı olmuştur. Ancak işletme imtiyazının Tophane Müşirliği'ne bırakılması uygun değildir. Osmanlı Sultanı'nın bir memuru vasıtasıyla gaz ticaretiyle uğraşması, Beyoğlu ve Galata dükkancılarıyla gaz pazarlığına girişmesi kabul olunamaz. Bu gibi işler ticaret erbabına uygundur. Fransız İmparatorlar benzer yapıları erbabına terk etmektedir. Paris'te ilk gaz fabrikası kuran XVIII. Louis, fabrikanın inşasından sonra yönetimin devlet idaresinde kaldığı sürece gazın uygun fiyata satılmayacağını görmüş, bir hissesi kendinde kalmak şartıyla kalan kısmını talipli şirketlere satmıştır. Osmanlı Sultanı, Fransız İmparatoru'nu örnek alarak bu gazhanenin idaresini bir şirkete devretmelidir."¹³

Andre Marchail, Dolmabahçe Gazhanesinin işten anlayan bir şirkete devrini yukarıdaki cümlelerle ileri sürdükten sonra fabrikanın kendisine bırakılmasını talep etmiştir. Ancak bu taleplerin dile getirildiği dönemde Osmanlı idaresi 26 Temmuz 1856 tarihli irade de açıkça belirtildiği üzere gazhanenin Tophane-i Amire'ye bağlı olarak Zeytinburnu Fabrika-i Hümayunu'nda inşa edilmesine karar vermiştir.¹⁴

Dolmabahçe Gazhanesi için Kabataş'ta kömür depoları inşa edilmiştir. Gazhanenin ilk yıllarında İngiltere'den getirilen kömürler daha sonra ağırlıklı olarak Ereğli madeninden çıkarılan kömürler kullanılı-

¹³Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.TO. 425/13-1. 6 Muharrem 1273 [6 Eylül 1856].

¹⁴(BOA). İ.DH. 350/23073. 23 Zilkade 1272 [26 Temmuz 1856].

mıştır¹⁵. Gazhanedeki üretimin artan talep karşısında yetersiz kalması sonucu kapasite artırımına gidilmiştir. Bunun için 11 Mayıs 1858'de ek arsa alımı yapılmış ve gerekli aletler bağlı bulunduğu Tophane Müşirliğince imal ettirilmiştir.¹⁶

Dolmabahçe Gazhanesi 12 Nisan 1874 tarihli bir kararla Tophane Müşirliği'nden Şehremaneti'ne devir olunmuştur. Devir kararında gerekçe olarak gazhanelerin her yerde Şehremanetleri (belediyeler) uhdesinde olduğundan bizde de bağlanmasının münasip olduğu belirtilmiştir. Devir yapılırken Gazhanenin bütün aletleri ile birlikte borçları da Şehremaneti'ne devredilmiştir. Hazine-i Hassa'nın kuruluşundan itibaren Dolmabahçe Gazhanesine yapmış olduğu harcamaların karşılığı olarak da sarayların kullanacağı gazların ücretsiz olması hükme bağlanmıştır.¹⁷

Beyoğlu, Beşiktaş ve Harbiye çevresinin büyük kısmının havagazı ile aydınlanmasına vesile olan gazhanenin gelir ve gider dengesinin bozulması, Şehremaneti'nin yükünü ağırlaştırmıştır. Şehremaneti'nin mevcut bütçesi ile gazhanenin bakım ve onarımı gerçekleştirilemez. Bunun üzerine gazhane 1890 yılında tekrar Tophane Müşirliğine bağlanmıştır.¹⁸

4. Dolmabahçe Gazhanesinin Büyütülerek İkinci Gazometre İnşası (1892-1893)

1891 yılına gelindiğinde Dolmabahçe Gazhanesinin uzun bir süre bakımının yapılmadığı ve teknolojisinin eskimesi sebebiyle kapsamlı bir ıslahata ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. 16 Temmuz 1891'de Sadrazam Kamil Paşa, eğer bu yapılmazsa işletmenin çalışamaz hâle geleceğini belirtmiş ve bu işin erbabınca yapılması gerekliliğini vurgulamıştır. Ancak ortada mali bir sorun vardır, Gazhanenin geliri ancak giderlerini karşılamaktadır. Gazhanenin genel ıslahatı için seksen beş bin liraya ihtiyaç olduğu Tophane Müşirliğince Meclis-i Vükela'ya bildirilmiştir.¹⁹ İlk anda ihtiyaç duyulacak ödemeler için Gazhanenin Şehremanetinden bir yıllık hasılatı olan bir milyon iki yüz bin kuruş teminat gösterilerek on beş bin lira borçlanılmasına ve ayrıca Maliye Hazinesinden de on dört bin lira tahsis edilmesine karar verilmiştir.²⁰ Bu tahsisat ile yeni yapı inşasına girilirken bir yandan da İngiltere'den Gazhanede kullanılacak teknik alet ve parçalar için siparişler verilmiştir. 28 Haziran 1892'de Londra Sefiri Rüstem Paşa bu işle görevlendirilmiş ve kendisinden ritort,²¹ kazan, kondansör²² ve artırıcı üretimini yapan fabrikalar ile görüşmeler yapması ve teknik aletleri en uygun fiyata alması istenmiştir.²³

5. Tasarım ve Uygulamaya İmza Atan Mühendisler

Dönemin Tophane Müşiri Zeki Paşa ile Londra Sefiri Rüstem Paşa arasında yapılan yazışmalar sonucunda Dolmabahçe Gazhanesi için alınacak malzemelerle ilgili olarak Glasgow'da faaliyet gösteren Barrowfield Iron Works²⁴ şirketi ile anlaşmaya varılmıştır.

¹⁵Tekin, "Dolmabahçe Gazhanesi'nin Kuruluşu ve İşletilmesi," 32.

¹⁶Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HH.İ. 27/66. 27 Ramazan 1274 [11 Mayıs 1858].

¹⁷Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).İ.DH. 682/47530. 24 Safer 1291 [12 Nisan 1874].

¹⁸Mazak, "İstanbul Gazhaneleri," 398.

¹⁹Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).Y.A.HUS 249/38-1. 9 Zilhicce 1308 [16 Temmuz 1891].

²⁰Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1929/30. 6 Şaban 1309 [6 Mart 1892].

²¹Ritort: Gaz fırını.

²²Kondansör: Gazı sıvıya çeviren yoğunlaştırıcı.

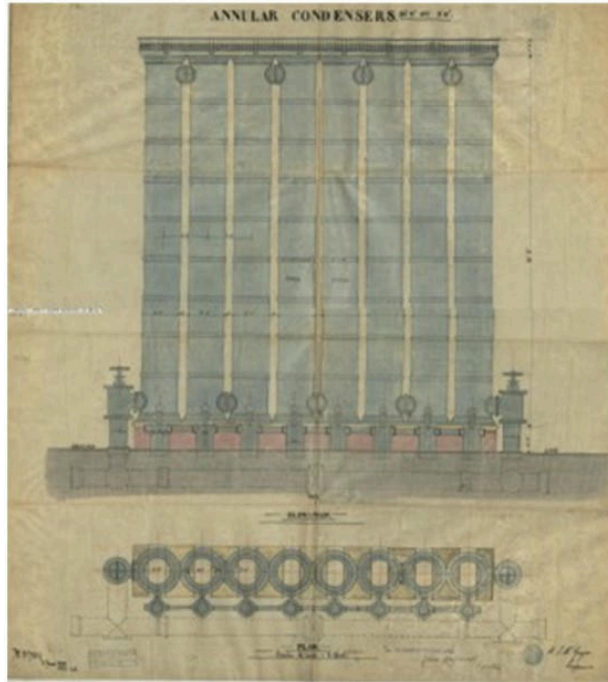
²³Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).Y.MTV. 64/3. 2 Zilhicce 1309 [28 Haziran 1892].

²⁴R. Laidlaw tarafından 19. yüzyılın ikinci yarısında Glasgow'da kurulan şirket gaz fabrikaları ve petrol fabrikaları için her türlü tesis inşa etmekteydi. "Barrowfield Iron Works," Grace's Guide To British Industrial History, erişim 29 Haziran 2025, https://www.gracesguide.co.uk/Barrowfield_Iron_Works

Gazhane için sipariş edilen eşyadan başka kazan, tulumba, bir adet makine ve mükemmel kireçhane takımlarıyla yıkama tezgâhlarına lüzum olduğundan bunlarla ilgili beş fabrikadan fiyat alınmış ve en uygun teklif 4040 sterlin ile Barrowfield şirketi tarafından verilmiştir. 28 Haziran 1892’de yapılan görüşmede şirket yetkilileri toplam ücretten 40 sterlin indirim yapılmış ve ödemelerin üçte birinin sipariş başlangıcında, kalan kısmın yarısının gemiye yüklenmesinden sonra ve diğer yarısının da kurulup işletilmesinin kontrolünden sonra yapılması kararlaştırılmıştır.²⁵ Ayrıca Barrowfield Iron Works şirketinin Dolmabahçe Gazhanesi için Mühendis William S. McGregor’a hazırlattığı birtakım makine çizimleri de İstanbul’a gönderilmiştir.²⁶ Söz konusu şirketle Osmanlı Devleti arasında 25 Ekim 1892’de gazometre dışındaki unsurlar için resmî olarak anlaşma metni imzalanmıştır.²⁷

3 Kasım 1892’de Tophane Müşirliği tarafından Londra Sefaretine bir telgraf çekilerek Gazhanede yeni aletlerin yerlerine konulması ve çalıştırılması için Osmanlı Devleti adına görev yapacak bir mühendise ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Londra Gazları şirketinin müdürü tarafından sefaret yetkililerine kabiliyet ve mahareti sebebiyle Mühendis Arthur Paddon tavsiye edilmiştir. Paddon, o dönemde Londra’ya gaz üreten en büyük fabrikalardan birinde başmühendis muavini olarak çalışmaktadır. Londra sefiri kendisi ile görüşmüş, Paddon’un bir yıldan beri Londra’da uygulanan petrolden gaz üretimine de vakıf olduğu anlaşılmıştır. Yıllığı 1200 sterlinden iki yıllık bir kontrat karşılığında anlaşma sağlanmıştır.²⁸ 24 Kasım 1892’de Mühendis Arthur Paddon, İstanbul’a gitmek üzere İngiltere’den ayrılmıştır.²⁹ Barrowfield Iron Works şirketi de İstanbul’da yapılacak imalatı kendi adlarına denetleyip kontrol edecek ehil bir temsilci seçmiştir. Mr. Dudellin adındaki bu temsilci 17 Kasım 1892’de Tophane Müşirliğine bildirilmiştir.³⁰

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 401/3-1.

Görsel 2: Mühendis McGregor’un çizdiği condenser.

²⁵Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) HR.SFR.3. 401/3-44. 21 Rebiülevvel 1310 [13 Ekim 1892].

²⁶Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) HR.SFR.3. 401/3-44. 21 Rebiülevvel 1310 [13 Ekim 1892].

²⁷Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 401/3-51. 3 Rebiülahir 1310 [25 Ekim 1892].

²⁸Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 392/28. 16 Rebiülevvel 1310 [8 Ekim 1892].

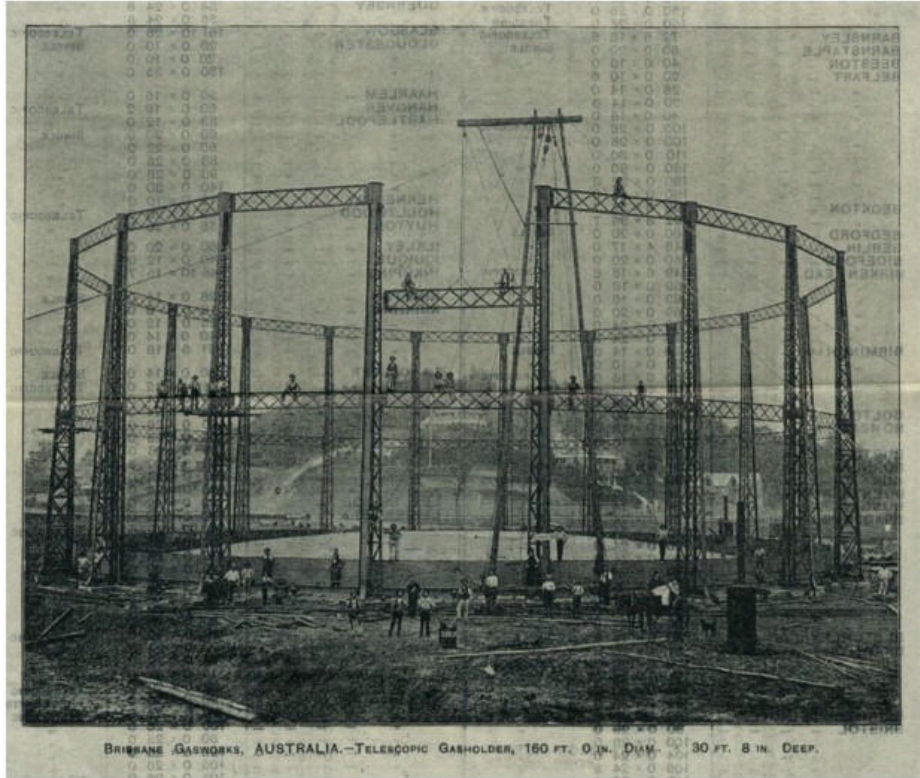
²⁹Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 392/66. 4 Cemaziyelevvel 1310 [24 Kasım 1892].

³⁰Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 400/6-1. 26 Rebiülahir 1310 [17 Kasım 1892].

6. Gazhane İçin Alınan Malzemelerin İstanbul'a Gönderilmesi

Dolmabahçe gazhanesi için Barrowfield Iron Works ile yapılan anlaşma sonrasında şirket imalatla kullanacağı malzemeyi en kısa sürede temin etmeye çalışmış ve malzemeleri gemilerle İstanbul'a göndermiştir. Alınan her malzeme anlaşma gereği gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Arşiv belgelerinden 25 Aralık 1892 tarihinde gazometrenin bazı parçalarının İngiltere'den yola çıktığı³¹ ve 16 Mart 1893'te inşaatta kullanılacak elli ton Hampshire demirinin Armstrog Michel şirketinden temin edildiği anlaşılmaktadır.³² 24 Mart 1893 tarihinde retortlarda (gaz fırınları) kullanılacak ateşe dayanıklı tuğlalar "*good common briks*" olarak adlandırılan en iyi cinsten seçilmiştir.³³ Bu doğrultuda Marsilya'dan yetmiş yedi bin beş yüz elli adet ateş tuğlası ve yüz altmış sekiz torba ateş toprağı ile beş yüz elli torba kum da satın alınmıştır.³⁴

Dolmabahçe Gazhanesi 1856 yılında inşa edilirken gazometresi ile birlikte diğer unsurları Zeytinburnu Fabrikası'nda üretilmiştir. Zamanla teknolojisi eskiyen gazhanenin Sultan II. Abdülhamid döneminde ıslahı ve yenilenmesi yapılırken ikinci bir gazometre daha inşa edilmiştir. Bu konuda Barrowfield Iron Works şirketi ile 13 Ekim 1892 tarihinde bir ön görüşme yapılmıştır.³⁵ Barrowfield şirketi teleskopik tarzdaki gazometre uygulamasına örnek teşkil edecek bir görseli de (Avustralya'nın Brisbane şehrinde inşa edilen gazometre) İstanbul'a göndermiştir.³⁶

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 4001/3-14).

Görsel 3: Avustralya'nın Brisbane şehrinde inşa edilen teleskopik gazometre.

³¹Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 392/91. 5 Cemaziyelahir 1310 [25 Aralık 1892].

³²Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 403/77. 27 Şaban 1310 [16 Mart 1893].

³³Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 403/102. 6 Ramazan 1310 [24 Mart 1893].

³⁴Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). ŞD. 583/20. 6 Zilkade 1310 [22 Mayıs 1893].

³⁵Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 401/3-44. 21 Rebiülevvel 1310 [13 Ekim 1892].

³⁶Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 401/3-14. Örnek gazometre çizimi üzerinde tarih bulunmamaktadır.

Gazometrenin yerine kurulması için Barrowfield firması ile üç bin sterline anlaşma yapılmıştır. Anlaşma detayında şu bilgiler yer almaktadır: Ödemenin üçte biri kontratın teatisi tarihinde peşin olarak verilecektir. Kalan kısmın yarısı aletlerin yerlerine konulmasında diğer yarısı da sistem on beş gün işletilip sorunsuz olduğu tespit edildiğinde ödenecektir. Aletler ve bağlantı boruları ile gaz saatinin yerlerine konulmasında görev yapacak amele ve eşya bahası şirket tarafından ödenecektir. İnşaatin temel, rıhtım ve duvarcı işleri Tophane-i Amire'ye ait olacaktır.³⁷ 4 Ocak 1893'te yapılan yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla teleskopik gazometrenin tamburu tek parça olarak üretilecektir. Ayrıca otuz ton ağırlığındaki boruları ile birlikte tüm santralin montajının tamamlanmasının yedi ila sekiz ay süreceği planlanmaktadır.³⁸

Barrowfield şirketi ile yapılan görüşmelerde gazometrenin büyük kısmının yer altında inşa edilmesi fikri ortaya çıksa da daha sonra Tophane Müşirliği teleskopik türde olan gazometre uygulamasını tercih etmiştir. Bu değişiklik karşısında Barrowfield şirketi bazı çekincelerini ortaya koymuştur. Zira hesaplar yer altı gazometresine göre yapılmıştır ve teleskopik tarzda üretimin malzemeye getireceği yükün iyi hesap edilmesi gerekmektedir. Bu değişiklik durumunda şirket sorumluluk almayacağını belirtmiştir. Tophane İdaresi, konuya ilişkin görevlendirdiği Mühendis Arthur Paddon'a yeni hesaplamalar yaptırarak sorun olmadığını, uygulamanın yapılabileceğini şirkete bildirmiştir.³⁹ Bunun üzerine şirket, 18 Mart 1893 temel kazılarının tamamlanmasından sonra İngiltere'den yapının inşasında çalışmak üzere deneyimli işçiler göndereceğini ifade etmiştir.⁴⁰

Gazometre yapıları, gaz kaçışını önleyen conta vazifesi gören içi su dolu bir tank ile üzerinde bir kapaktan oluşmaktadır. Doldurulan gazın miktarına göre alçalıp yükselen bu kapağın ağırlığı gaz üretim santralindeki basınca göre hesaplanmaktadır. Gazometre tankının inşası için zemin önemlidir. Zemin, yer altı tankına elverişsiz ise yer üstünde dökme demir ve çelikten tanklar inşa edilmektedir.⁴¹ Dolmabahçe Gazhanesinde yer üstü teleskopik tarzda gazometrenin tercih edilmesi zeminin yer altı tankına elverişli olmamasından kaynaklanmış olmalıdır. 1893 yılının aralık ayı sonunda yeni gazometrenin inşası tamamlanmıştır. Barrowfield Şirketi ile yapılan mukavele gereğince on beş gün zarfında gazhane işletilip kusursuz çalıştığı görüldükten sonra son taksiti ödenmiştir. Yeni gazometrenin inşası sürecinde eski gazometre de hazır tutularak onun vasıtasıyla gaz üretimi sağlanmıştır.⁴²

1892-1893 yılları arasında yenilenip ikinci bir gazometre eklenerek büyüyen Dolmabahçe Gazhanesinin yönetimini elinde bulunduran Tophane İdaresi, gaz alacaklarının vaktinde ödenmemesinden dolayı sorunlar yaşamaya başlamıştır. 1895 yılında 17 bin lira toplam alacağı biriken Tophane İdaresinin kendi gelirlerinden gazhanenin açıklarını kapaması bir süre sonra bu kurumu da zora sokmuştur.⁴³ Tophane idarecileri gazhanenin yeniden Şehremanetine bağlanması için girişimlerde bulunsalar da bu istekleri yerine getirilmez.⁴⁴

Gazhanenin kullandığı maden kömürleri gemilerle Kabataş İskelesi'ne getirilmekte ve depolarda muhafaza edilmekteydi. Hamallar vasıtasıyla Kabataş'tan Dolmabahçe'ye taşınan kömürler yağmurlu havalarda ıslanmakta, bu durum gaz üretimini azaltmaktaydı. 11 Eylül 1897'de alınan bir kararla Dolmabahçe Gazhanesi civarındaki bahçe içine 130 bin 410 kuruş ile bir kömür deposu inşası gerçekleştirilmiştir.⁴⁵

³⁷Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 403/35. 30 Receb 1310 [17 Şubat 1893].

³⁸Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 402/8. 15 Cemaziyelahir 1310 [4 Ocak 1893].

³⁹Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 403/32. 28 Receb 1310 [15 Şubat 1893].

⁴⁰Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 403/90. 29 Şaban 1310 [18 Mart 1893].

⁴¹Halet Almila Arda Büyüktaşkın ve Elif Türkel, "Geçmişten Günümüze Gazometre Yapıları ve Dolmabahçe Gazometresi İçin Olası İşlevlendirme Önerileri," *TÜBA-KED* 19 (2019), 60. <https://doi.org/10.22520/tubaked.2019.19.004>.

⁴²Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Y.PRK.ASK. 96/82. 13 Receb 1311 [20 Ocak 1894].

⁴³Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Y.MTV. 116/66. 13 Ramazan 1312 [10 Mart 1895].

⁴⁴Pınar Çevik Azap, "Tophane-i Amire Müşiriyeti'nin İdaresinde Dolmabahçe Gazhanesi," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 63 (2023), 1416.

⁴⁵Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). BEO. 1006/75378. 13 Rebiülahir 1315 [11 Eylül 1897].

Kaynak: Alman Mavileri, 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları, haz. İrfan Dağdeviren (İstanbul: İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2006), 2: 20.

Görsel 4: Alman Mavileri'nde Dolmabahçe Gazhanesi (1913-1914).

Sultan II. Abdülhamid döneminde yenilenip genişleyen Dolmabahçe Gazhanesinin yapısı bazı harita ve resimlerde görülmektedir. I. Dünya Savaşı öncesi 1913-1914 tarihli Alman Mavileri'nde İstabl-ı Amire üzerinde görülen Gazhanenin birimleri ile ilgili herhangi bir tanıtıcı bilgi yer almamaktadır. Ancak doğuda küçük, batıda büyük bir gazometre görülmektedir (**Görsel 4**). Doğudaki 1856 yılında, batıdaki 1892-1893 yılları arasında inşa edilmiştir. İki gazometre arasına gaz fırınlarının (retort) binaları çizilmiştir.

1926 tarihli Pervititch haritasında gazometrelerden doğudaki küçük, batıdaki büyük olarak adlandırılmıştır. Kuzeyde büyük gazometre ve güneyde küçük gazometre için üretim yapan fırınlar (Fours À Cornues) kârgir malzemeli ve kırma çatılı olarak gösterilmiştir (**Görsel 5**). Büyük fırın yapısının önünde silindirik, diğerinde kare formlu bacaları dikkat çekmektedir. Büyük gazometre ile fırın yapısı arasında maden kömürünün kırıldığı kapalı depo (Hangar Fermé) yer almaktadır. Gazhane Caddesi'nin diğer tarafında bir bahçe içerisinde 1897'de inşasına karar verilen kömür depoları bulunmaktadır.

Uzun müzakereler sonunda 23 Haziran 1913'te Dolmabahçe Gazhanesi Şehremanetine ikinci kez bağlanmıştır.⁴⁷ Ancak bu yeniden Şehremanetine bağlanış çok kısa sürmüş ve Dolmabahçe Gazhanesinin işletme hakkı elli yıl müddetle 12 Şubat 1914'te Dersaadet Anonim Gaz Şirketine devredilmiştir.⁴⁸ Şehremaneti ile şirket arasında yapılan mukaveleye göre gazhane her türlü masrafı imtiyaz sahibine ait olmak üzere yıkılıp yeniden inşa edilecektir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yenileme gerçekleştirilemez. Savaş süreci içerisinde Dolmabahçe Gazhanesi önce Alman askerleri (Ocak 1917-Kasım 1918), daha sonra da İstanbul'un işgal döneminde İngiliz askerleri (Aralık 1918-Mayıs 1919) tarafından lojistik merkez olarak kullanılmıştır.⁴⁹

8. Dolmabahçe Gazhanesinin Kağıthane'deki Poligon'a Taşınması

1939 yılında İstabl-ı Amire (saray ahırları) yerine bir stadyum yapılması düşüncesi ortaya çıkınca İtalyan Mimar Paolo Vietti Violi, Fazıl Saffet Aysu ve Şinasi Şahingiray'a bir proje hazırlattırılmıştır. 19 Mayıs 1939'da temeli atılan stadın inşası II. Dünya Savaşı'nın araya girmesi ile uzamış ve sonunda 1947 yılında tamamlanarak İnönü Stadı olarak isimlendirilmiştir.⁵⁰ Stadın arkasında bulunan gazhanenin durumu tartışmalara sebebiyet vermiştir. Haziran 1939'da gazhaneyi işleten şirketle anlaşarak bir gazometrenin kaldırılması kararlaştırılmıştır. Fakat bu anlaşmanın hükümleri yerine getirilemez ve taşınma işi gecikmiştir. 1955 yılında Dolmabahçe Gazhanesi İnönü Stadyumu'nun genişletilmesi sürecinde Belediye Meclisi kararıyla Kağıthane'deki Poligon mevkiine taşınması uygun bulunmuştur. 15 Ağustos 1960'ta üretimi son bulan Dolmabahçe Gazhanesinin taşıma işi ancak 1962 yılında tamamlanmıştır. Bu tarih gazhanenin bir kısmı da Maçka Parkı içindeki boş alana taşınmıştır.⁵¹

Kaynak: Selman Can, 2021.

Görsel 6: Dolmabahçe Gazhanesi'nin Maçka Parkı içindeki gazometresi.

⁴⁷Mazak, "İstanbul Gazhaneleri," 398.

⁴⁸Gazhane idaresi Şehremaneti bünyesinde kaldığı süreçte verimli işletilememiş ve şehrin aydınlatılmasında sorunlar yaşanmıştır. Bunun üzerine Beyoğlu ve Yeniköy Belediyeleri sınırlarında sokakların aydınlatması Banker Oktav Bezanson ve Mühendis Lui Ber'in 1914'te kurduğu Osmanlı Anonim Gaz Şirketi'ne devredilmiştir. Tekin, "Dolmabahçe Gazhanesi'nin Kuruluşu ve İşletilmesi," 56.

⁴⁹Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.HMS.İŞO. 2/14. 26 Safer 1338 [20 Kasım 1919].

⁵⁰Tomris Karel, "İstanbul'daki Stadyumların ve Kapalı Spor Salonlarının Fonksiyonel İşletilmeleri" (Yüksek Lisan Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2015), 42.

⁵¹Candan Sezgin, *Sanayi Devrimi Yıllarında Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları* (Ankara: Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 2004), 67.

Kaynak: Selman Can, 2021.

Görsel 7: Dolmabahçe Gazhanesi'nin Maçka Parkı içindeki condenser parçası

Sonuç

Gazhaneler 19. yüzyıl ortasından itibaren Osmanlı şehir hayatı içerisinde yer almaya başlamıştır. Modern şehircilik hareketi kapsamında yollar ve binaların aydınlatılması için maden kömüründen üretilen gazın sıvı hâle getirilerek depolandığı bu tesislerin yurt içindeki ilk örneği 1856 yılında inşa edilen Dolmabahçe Gazhanesi olmuştur. Tophane Müşiri Fethi Paşa'nın idaresi altında faaliyete başlayan gazhane kısa sürede yalnızca Dolmabahçe Sarayı ve müştemilatını aydınlatmakla kalmamış zamanla Beşiktaş ve Beyoğlu sınırlarındaki sivil, idari ve askerî yapılara da hizmet etmiştir.

Sultan Abdülmecid'in isteği ile Dolmabahçe Sarayı has ahırları arkasında yaptırılan gazhane zaman içerisinde artan ihtiyaca cevap veremediği için Sultan II. Abdülhamid döneminde ikinci bir gazometre eklenerek genişletilmiştir. Dolmabahçe Gazhanesi I. Dünya Savaşı sırasında Alman askerleri ve İstanbul'un işgali sürecinde de İngiliz askerleri tarafından lojistik merkez olarak kullanılmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde saray ahırlarının yıkılıp yerine 1947'de İnönü Stadi'nin yapılmasından sonra Dolmabahçe Gazhanesi de işlevini tamamlamış ve 1962'de Maçka Parkı içindeki gazometresi hariç olmak üzere Kağıthane'deki Poligon mevkiine taşınmıştır.

Osmanlı endüstriyel mirasın önemli unsurlarından biri olan Dolmabahçe Gazhanesi üzerine yapılan çalışmalarda tesisin şehir hayatına katkıları üzerinde durulmuş ve hangi birimler eli ile idare edildiği işlenmiştir. Ancak bu çalışmalarda gazhanenin inşa tarihi ihtilaflı olarak belirtilmiş ve tesisin yapım sürecine ilişkin detaylara yer verilmemiştir. Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak yapılan bu çalışmada Dolmabahçe Gazhanesinin inşa tarihine ilişkin ihtilaflı tarihler düzeltilmiş, Tophane Müşiri Fethi Paşa'nın saraya sunduğu arz sonrasında 1856'da yapının inşa edildiği kesin olarak tespit edilmiştir. Gazhanenin ilk inşa sürecinde Belçikalı Baron de Schwarzenberg ile Fransız Degosee, Beaussier ve Guilbert'in İstanbul'da sarayların ve şehrin aydınlatılması için yaptıkları girişimler ve imtiyaz talepleri detaylı olarak ortaya konulmuştur. İlk inşasından sonra Fransız Andre Marchail'in gazhane idaresinin kendisine devri konusundaki başvurusu ve bu başvurunun geri çevrilerek üretimin devlet eliyle yapılmasına nasıl karar verildiği aydınlatılmıştır. 1858'de Tophane Müşirliğince gazhanede kapasite artırımına gidildiği ve ek binalar için arazi alımı yapıldığı belgelenmiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Sadrazam Kâmil Paşa'nın tespitleri doğrultusunda 1892'de gazhanede yenileme çalışmalarına başlandığı ve bu amaçla Londra Sefiri Rüstem Paşa'nın İngiliz şirketleri ile

görüşmeler yaptığı ortaya konulmuştur. Dolmabahçe Gazhanesinin yenilenmesi için Barrowfield Iron Work şirketi ile yapılan anlaşmanın detayları gün yüzüne çıkarılmıştır. Ayrıca anlaşma yapılan şirketin mühendisi McGregor'un hazırladığı makine çiziminin görseline ulaşılmıştır. Gazhanenin yeni gazometresinin teleskopik tarzda inşasına ilişkin yapılan tartışmalar ile ekipman montajı için Mühendis Arthur Paddon'un Londra'dan getirtilerek nasıl istihdam edildiği, inşaatta kullanılacak özel demir ve ateş tuğlalarının hangi şirketlerden ne kadara alındığı açıklığa kavuşturulmuştur. 1893 yılı aralık ayında tamamlanan yeni gazhanenin test süreci ve işletme yöntemi hakkında detaylara yer verilmiştir. Gazhanenin kullandığı kömürlerin konulduğu Kabataş İskelesi'ndeki depoların yetersiz kalması sonucu 1897'de Dolmabahçe Gazhanesi yakınında bir bahçe satın alınarak yeni depolar inşa edildiği tespit edilmiştir.

Günümüzde orijinal yerinde olmasa dahi bu eserin harabiyetten kurtarılıp yeni nesillere aktarılması gerekmektedir. 2000'li yıllardan itibaren Avrupa'da eski gazometreler, gazometre müzesi, sergi merkezi ve eğlence merkezi gibi yeni işlevler verilerek kullanılmaktadır. Yapılan uygulamalardan ilham alınarak kendi ihtiyaçlarımız ve önceliklerimiz doğrultusunda Dolmabahçe Gazometresi de işlevlendirilerek restore edil-
melidir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Selman Can (Prof. Dr.)
Author Details	¹ Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye 0000-0003-0424-0899 selman.can@marmara.edu.tr

Kaynakça | References

- Alman Mavileri, Alman Mavileri, 1913-1914 I. Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları*. Haz. İrfan Dağdeviren. 2. Cilt. İstanbul: İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2006.
- Arda Büyüktaşkın, Halet Almila ve Elif Türkel. "Geçmişten Günümüze Gazometre Yapıları ve Dolmabahçe Gazometresi İçin Olası İşlevlendirme Önerileri." *TÜBA-KED* 19 (2019): 55-74. <https://doi.org/10.22520/tubaked.2019.19.004>.
- Can, Selman. *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*. İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, 2010.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). BEO. 1006/75378. 13 Rebiülahir 1315 [11 Eylül 1897].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).DH.MKT 1929/30. 6 Şaban 1309 [6 Mart 1892].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).DH.MUİ. 105/4. 9 Cemaziyelahir 1328 [18 Haziran 1910].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HH.İ. 27/66. 27 Ramazan 1274 [11 Mayıs 1858].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.HMŞ.İŞO. 2/14. 26 Safer 1338 [20 Kasım 1919].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 392/28. 16 Rebiülevvel 1310 [8 Ekim 1892].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 401/3-44. 21 Rebiülevvel 1310 [13 Ekim 1892].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 401/3-51. 3 Rebiülahir 1310 [25 Ekim 1892].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 400/6-1. 26 Rebiülahir 1310 [17 Kasım 1892].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.SFR.3. 392/66. 4 Cemaziyellevvel 1310 [24 Kasım 1892].

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 392/91. 5 Cemaziyelahir 1310 [25 Aralık 1892].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 402/8. 15 Cemaziyelahir 1310 [4 Ocak 1893].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 403/32. 28 Receb 1310 [15 Şubat 1893].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 403/35. 30 Receb 1310 [17 Şubat 1893].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 403/77. 27 Şaban 1310 [16 Mart 1893].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 403/90. 29 Şaban 1310 [18 Mart 1893].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 403/102. 6 Ramazan 1310 [24 Mart 1893].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.SFR.3. 401/3-44. 21 Rebiülevvel 1310 [13 Ekim 1892].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.TO. 418/41. 6 Muharrem 1269 [20 Ekim 1852].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.TO. 419/66. 2 Cemaziyelahir 1271 [20 Şubat 1855].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). HR.TO. 422/62. 29 Receb 1272 [5 Nisan 1856].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).HR.TO. 425/13-1. 6 Muharrem 1273 [6 Eylül 1856].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).İ.DH. 350/23073. 23 Zilkade 1272 [26 Temmuz 1856].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).İ.DH. 682/47530. 24 Safer 1291 [12 Nisan 1874].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).ŞD. 583/20. 6 Zilkade 1310 [22 Mayıs 1893].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).Y.A.HUS 249/38-1. 9 Zilhicce 1308 [16 Temmuz 1891].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).Y.MTV. 116/66. 13 Ramazan 1312 [10 Mart 1895].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).Y.MTV. 64/3. 2 Zilhicce 1309 [28 Haziran 1892].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).Y.PRK.ASK. 96/82. 13 Receb 1311 [20 Ocak 1894].
- Çevik Azap, Pınar. "Tophane-i Amire Müşiriyeti'nin İdaresinde Dolmabahçe Gazhanesi." *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 63 (2023): 1384-1427.
- Grace's Guide To British Industrial History. "Barrowfield Iron Works." Erişim 29 Haziran 2025. https://www.gracesguide.co.uk/Barrowfield_Iron_Works
- Göncü, Tuncay Cengiz. "Dolmabahçe Sarayı'nın İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilat." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Karel, Tomris. "İstanbul'daki Stadyumların ve Kapalı Spor Salonlarının Fonksiyonel İşletilmeleri." Yüksek Lisans tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2015.
- Mazak, Mehmet. "İstanbul Gazhaneleri." *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*. 9. Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2015, 396-405.
- Özkurt, Mehmet Çağlayan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Başkent İstanbul'da Ekonomi, Siyaset ve Mimarlık İlişkileri (1839-1923)." Doktora tezi, Mimar Sina Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2016.
- Salt Araştırma, "Plan Cadastral D'assurances. Dolma-Baghtché. [Dolmabahçe] No: 29." APLPEDOLM2. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/112055>
- Sezgin, Candan. *Sanayi Devrimi Yıllarında Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları*. Ankara: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 2004.
- Sözen, Metin. "Dolmabahçe Sarayı." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 503-507.
- Tekin, Huriye Sevcin. "Dolmabahçe Gazhanesi'nin Kuruluşu ve İşletilmesi." Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Ünver, Süheyl. "Bir Beşiktaş Sarayı Vardı." *Hayat Tarih Mecmuası* 10 (1967): 10-13.